

Міністерство культури і мистецтв України
Харківський державний інститут культури

Культура України

Збірка статей
Випуск 4

Бібліотека ХДАК
інв. № 431748

Харків ХДІК 1997

Л.В.Анучина, В.Г.Грицаненко

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ДУХОВНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНИ ЗА КОЗАЦЬКИХ ЧАСІВ ТА ГЕТЬМАНЩИНИ

Створення козацтва було зумовлено цілою низкою причин, головними з яких можна вважати такі: потреба в обороні прикордонних районів українських земель від татарських та турецьких навалів; переселення в степові простори, багаті рибою, тих, хто тікав від влади панів, а також людей з прикордонних селищ.

Землі, що входили в козацьку державу, були традиційно українськими. Люди, які в них жили, були споріднені з ними, не мислили свого життя поза ними. Рідна природа, традиції предків, одержана воля надихали їх не тільки на захист цих земель, а й на натхненну працю, прагнення створити тут справжній рай. Природним бажанням того часу було об'єднання всіх земель, що колись входили до складу Київської Русі.

Провідне місце в господарстві того часу посідало хліборобство, йшов процес повернення до вільної сільськогосподарської праці. Склалася умови для відродження традиційних рис, притаманих людям Київської Русі: працелюбство, любов до природи, фізична та духовна витривалість, терпіння тощо. Затвердженню цих рис сприяли заняття ткацтвом, гончарством та ін., котрі були розповсюджені в містах і маєтках. Розвиток торгівлі в Козацькій державі забезпечував підтримання давньоруських традицій, орієнтував на забезпечення стану дружельюбності, гостинності, дипломатичності, тонкості, хитрощів, гумору тощо.

Політичний устрій тих часів можна охарактеризувати як поєднання авторитарних і демократичних основ, що дозволяло плідно розвивати ініціативу і вільнодумність, самостійність і відповідальність всіх та кожного. Соціальну структуру населення характеризувало те, що були відсутні жорстокі стани межі, й людина мала змогу порівняно легко змінити своє соціальне становище. Разом з тим поступово всі верстви населення втрачали соціальну рівність, розподілялись на панів та підневільних. Можна вважати, що в той час соціальні умови надавали широкі можливості для самореалізації, самовиявлення й, таким чином, сприяли розвитку духовного життя суспільства, змінювали його культурний потенціал.

Почуття волі і незалежності було таким сильним, так володіло населенням, що воно бачило для себе тільки один вибір: воля або смерть. Стійкість, завзятість, впертість характеризували українців, коли йшла мова про волю і незалежність, заради них вони були здатні на все. Таке непоборне бажання бути вільними існувало разом з любов'ю до рідної землі, до вітчизни. Любов до рідної Неньки-Батьківщини сягнула тоді незвичайної височини, забарвлювала будь-яку дію будь-якої людини. До тих, хто

зраджував свій народ, свою землю, не тільки ставились з презирством - їх просто не вважали людьми. Київська держава в той час була головним взірцем для народу й саме її ідеали визначали його дії.

Культура козацької доби була пов'язана з культурними орієнтирами Київської Русі. Головними силами, що забезпечували тоді національно-культурний розвиток, виступали: міщани і духовенство, козацтво.

Завдяки міщанству, активізувалась діяльність братств, котрі їм були зреформовані та перетворені у вогнища культури. Хоча з другої половини XVII ст. братства почали поступатися своїм провідним становищем, вони сформували покоління, яке об'єднувало ідеї солідарності та не поступливості. Крім того, міщанство сприяло розповсюдженню серед населення ідеалів самопомогги, своїми діями допомагало спинити денационалізацію міст, зміцнювало сили українського громадянства. Діяльність міщанства була спрямована на розвиток у містах товариського життя, розбудження інтересу до письменства та мистецтва. У цьому ж напрямку працювало тоді й духовенство, яке здебільшого мало високий рівень освіти, свої бібліотеки, заснувало школи, разом з міщанством стояло на чолі братств, організувало різносторонню діяльність цих осередків культурного життя. Духовенство зуміло поєднати боротьбу за православну християнську віру з боротьбою за волю, за українську національність. Дуже багато старшин, їх синів, дочок були пов'язані з монастирями, тобто мали у своєму роді духовенство. Духовенство породило таке явище в Україні, як "маандрівні учителі", у ролі яких виступали дяки. Часто посада дяка при церкві була поєднана з посадою шкільного вчителя. Учні церковних шкіл потім самі ставали дяками-вчителями.

Силами міщанства та духовенства був створений духовний центр, в якому скупчувалися всі національні сили. Завдяки їх зусиллям була сформована та культурна основа, котра забезпечувала духовне утворення й збереження незалежної козацької держави. В суспільстві панувала атмосфера, відмінною особливістю якої було те, що люди жили життям держави, ідеєю її захисту та збереження. Зрозуміло, що таке життя не уявлялося без Бога, саме віра в Бога допомагала пережити всі біди та негоди, які припадали на долю народів. Звичайно, охоронцем усього, чим жили люди того часу, виступала Жінка, котру шанували і поважали.

Другим осередком розвитку національно-культурних основ народного життя було Запорізьке Військо. Тут, в народній армії, яка складалася із представників різних верств населення, була сформована військова школа. В ній увага концентрувалась на формуванні в людині таких рис, як стійкість, мужність, відданість, вірність тощо. Козацьке середовище забезпечувало формування людини за лицарськими принципами, головними з котрих були стриманість до голоду та холоду, терплячість, хоробрість, сміливість, самопожертвування. При цьому всі козаки вважали себе товаришами та братами, мали рівні права, можливість досягти найвищої посади у війську.

Мало хто з них керувався в своїх діяннях власними егоїстичними думками, тому що все вирішувала воля громади, кожен підпорядковувався суворої дисципліні та авторитетові обраної влади. Такі порядки характеризували козацьке життя не тільки на Запоріжжі, але всюди, де були козаки (в усій Наддніпрянщині).

Слід зазначити, що спочатку Запорізьке Військо та братські організації в своїй діяльності йшли різними шляхами, але пізніше (за часів гетьмана М.Сагайдачного) об'єднали зусилля, почали разом, спільно вирішувати завдання з розвитку держави та її зміцнення. Запорозжці це робили з допомогою зброї, завдяки їй перемагали ворога, духовенство та міщанство забезпечували духовну перемогу, формували ідеологічну силу для держави.

Вперше за тривалу історію українського народу збіглися його ментальність та державний устрій, був реалізований ідеал Правди, Долі та Волі. Правда, Воля і Доля кожного стали Волею, Правдою і Долею всіх (і навпаки). Надзвичайний стан незалежності, емоційно-духовного комфорту ґрунтувалися на піднесенні духовності народу. Особливого значення набув подальший розвиток науки, освіти, просвітництва тощо.

Значну роль в освітній та духовній діяльності в той час відіграла Києво-Могилянська Колегія, яка в 1701 р. набула статусу Академії. Це була велика школа, з якої вийшли тисячі освіченого духовенства, міщан, козаків та ін., котрі працювали вчителями різних шкіл, священниками, канцеляристами в різних урядових установах, при війську. Майже всі видатні люди України XVIII ст. навчалися в Академії - Ю.Хмельницький, Г.Сковорода, Н.Бантиш-Каменський, Г.Полетика, О.Безбородько, Г.Грав'янка тощо. Навколо Академії об'єднувалися визначні наукові й громадські діячі: тут працювали Ф.Прокопович, І.Гізель, Й.Голятовський, Д.Туптало, К.Сакович тощо. Академія була видатним центром науки в Україні, саме в неї набули розвитку такі науки, як логіка, етика, психологія, історія, філософія, формувалася літературна українська мова, створився професійний театр. Слухачі цього навчального закладу мали змогу не тільки пройти повний курс навчання (від нижчих, граматичних класів до філософії та богословія), а й отримати уроки моралі, благочестя, патріотизму. Вони були відомі різним народам як просвітителі, філософи, богослови, знавці мов та новітніх наук, письменники, педагоги, засновники друкарень, шкіл та бібліотек.

Київська Академія була взірцем для інших шкіл України. За її прикладом був заснований Колегіум у Новгороді-Сіверському, Колегіум із богословським курсом у Белгороді, семінарія в Переяславі тощо. Академія давала почин до творення середніх шкіл і в XVII ст. мала свої філії в Гоші, Вінниці, а пізніше в Чернігові, Белгороді, Харкові та Переяславі. Взагалі в Україні за доби козацтва та гетьманщини була дуже розширена мережа початкових шкіл.

Характер культурного життя часів козацтва відбивався і на явищах художньої культури. Художня культура цієї пори увійшла в історію культури

України під назвою бароко. Стиль бароко складався та еволюціонував в українському культурному контексті у складній і суперечливій взаємодії із попередніми - середньовічними ідеалами і паростками наступних художніх орієнтирів (епохи Просвітництва, ХІХ ст.), на особливості бароко впливали ще й ідеї Ренесансу. Це привело до такого явища: функції Відродження в українському мистецтві поєднувалися з художніми формами бароко, тобто відбувався синтез двох систем, в якому форма бароко мала перевагу.

Українське бароко за своїми формами можна поділити на так зване "високе", "середнє" та "низьке". Високе бароко створювалося та розповсюджувалося представниками аристократії й духовенства, середнє і низьке - міщанством, козацтвом, селянством. У кожному з них панувала чуттєва й інтелектуальна напруга, сполучення аскетичності і гедонізму, символіки та натуралістичності. Твори бароко сповнені театральності, ілюзійності, в них відчувається захоплення митців емблематикою і алегорікою, прагненням до складних метафор та уподібнень. Художні процеси доби бароко відзначалися поєднанням поганських образів з образами християнськими, риторичного раціоналізму з екзальтацією тощо.

Художня культура часів козацтва та гетьманщини відрізнялася тим, що значного поширення набула народна творчість. Про це свідчить, зокрема, розквіт декоративно-прикладного мистецтва, розповсюдження творчості народних майстрів у сфері літератури, музики, живопису тощо. Загалом народна творчість продовжувала традиції усного типу культури, виходила з емоційно-почуттєвого ставлення до світу, з тих уявлень про красу, які були сформовані ще в прадавні часи. Твори тієї доби яскраво відображають тенденцію до секуляризації. В них панувала патріотична тема, тема боротьби з напасниками, історична тематика тощо. Вельми популярним був образ козака-бандуриста-захисника Батьківщини. Крім того, в народному мистецтві з'являється багато образів, які пов'язані з конкретною реальною людиною, зокрема, в літературі, живопису була створена велика кількість творів, присвячених жінкам, воїнам, козацьким полководцям та іншим реальним постатям. Нарешті, майже для всіх видів народного мистецтва того часу характерно те, що вони збагачуються новими жанрами: так, у музиці набувають розквіту пісенні і танцювальні жанри, побутові міські пісні - канти, псалми тощо, в живопису розвивається станкове малярство, портрет, історична та побутова картини та ін.

Професійна художня творчість, або професійне мистецтво, на відміну від народної художньої творчості, найбільш активно вбирала в себе сучасні досягнення світового художнього процесу. Особливо помітним був зв'язок професійних митців із західноєвропейською художньою культурою, про що свідчить, перш за все, те, що раціоналізм, як основа західноєвропейського художнього життя, починає відчуватися і в українському образотворчому мистецтві, і в літературі, і в інших видах мистецтва. Значна увага приділяється аналітичності, вивченню життя в його реальних параметрах.

прагнення збагнути реальні закономірності життя та втілити їх у формах цього життя. Підтвердженням взаємодії української й західноєвропейської художніх культур можна вважати появу та затвердження в Україні тих художніх течій, які панували тоді в Західній Європі - бароко і рококо в самотньому національному виді. У мистецтві формувалася новий тип художника, котрий відрізнявся чуйністю до громадських потреб, завзятістю. Цей художник-митець в своїй творчості реалізував тенденцію до відображення соціально-побутового обличчя сучасника, до зображення героя як особистості, котра розриває зв'язки з оточуючим її колом людей і ступає у конфлікт із соціальною дійсністю.

Нарешті, в професійній художній творчості можна яскраво відчувати прагнення творців знайти нові форми власної самореалізації, розробити теорію мистецтва, зокрема поетичного.

У контексті таких відмін в мистецтві, поряд з традиційними жанрами, набули розповсюдження й ті, що тільки з'явилися: в літературі - ода, епіграматична поезія, вірш - травестія, комедія тощо, в образотворчому мистецтві провідним жанром був жанр світського портрета, вдосконалюється графіка, розвивається станкове малярство та ін., у музиці жанр партесного концерту, побутова міська пісня, інструментальна та театральна музика.

Говорячи про художнє життя України того часу слід, зазначити, що професійне мистецтво та художня народна творчість існували у постійному дифузному зв'язку, були поєднані в своїй основі. Панування ідеї Волі, Правди та Долі, злиття художніх процесів із народним життям сприяли формуванню таких явищ мистецтва, джерела яких знаходилися в народних масах. При цьому художні твори, що були витворені освіченими верхами, засвоювались іншими верствами населення і там створювали основи для нових надбань. Такі обставини породили низку самотніх явищ українського мистецтва. Велика сила, самотність художньої культури в Україні надали їй змогу не тільки звільнитися від колонізації, протистояти московському наступу, а й чинити вплив на інші культури, зокрема на російське мистецтво. Ознакою часу було те, що значно поширилось коло споживачів цінностей, створених професійними митцями. Стає набагато різноманітнішим склад тих, хто спілкувався з творами професійного мистецтва, як в соціальному, так і в культурно-психологічному відношенні. Провідне місце в художніх орієнтирах населення посідала народна творчість, споживання її художньої продукції.

Характеризуючи духовне життя в Україні доби козацтва та гетьманщини, необхідно підкреслити, що в другій половині XVIII ст. атмосфера духовності зазнала значного руйнування. Форми культурного життя, що мали розповсюдження, відчували кризу, у зв'язку з чим Україна втрачала позиції визнаного Європою, Росією культурного центру.